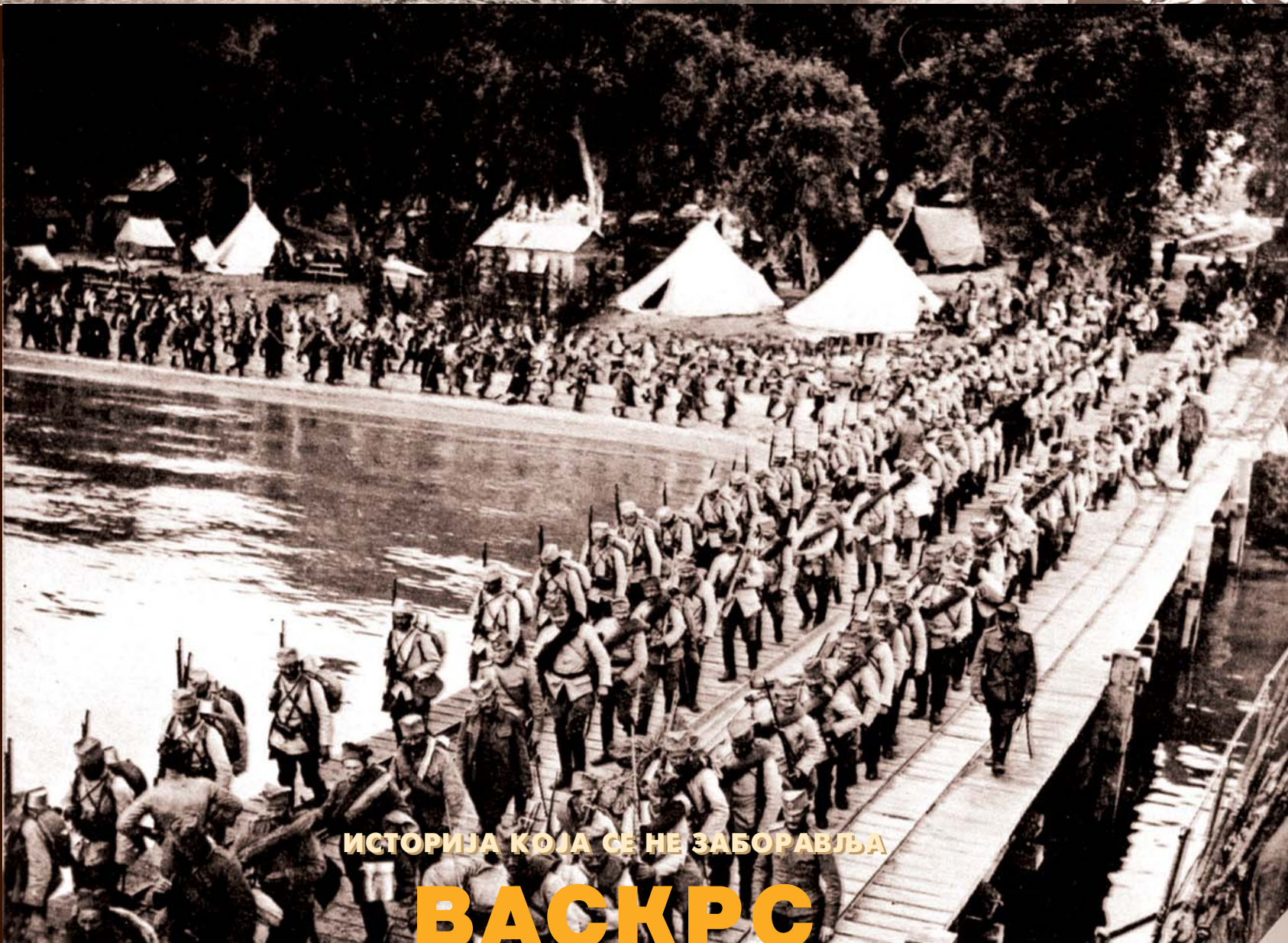

ОДБРАНА

СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ 5

ИСТОРИЈА КОЈА СЕ НЕ ЗАБОРАВЉА

ВАСКРС

НАРОДА И ВОЈСКЕ

Ових ће дана венац свежег цвећа, отиснут са острва Вида и ношен благим таласима, отпловити према пучини.

Одјекнуће почасни плотуни пред Спомеником бранилаца Београда, у част храбрих ратника и њиховог команданта мајора Драгутина Гавриловића. Изговориће се свечане речи на Церу, крај Колубаре, на Мачковом камену... Доћи ће нам у посету војне делегације земаља савезница из Првог светског рата.

У славу храбрих српских војника, као почаст никада тачно побројаним жртвама ојађеног народа, пред белегом на коме је исписано деведесет година српске Голготе...

Д Е В Е Т Д Е Ц Е Н И Ј А О

На прелазу између 1915. и 1916. године српски народ и његова војска доживели су и преживели искушења незабележена у историји ратовања. Балканска ветрометина, интереси великих сила, освајачи већ опустошене земље и жеља народа да живи у слободи написали су сценарио за невиђену ратну драму. По свим одликама трагедију, потом еп увеличан васкрснућем прежаљеног народа и његове војске пред очима занемеле Европе. Било би непримерено говорити о некаквом срећном крају, јер је данак те и такве победе на стотине хиљада живота, више од милион бескућника, до безнађа разорена држава... Зато је племенита обавеза свих потоњих генерација српског народа које живе и које ће живети у савременом свету да се с дубоким поштовањем сећају страдања од пре равно девет деценија, када су њихови преци својом жртвом и патњама утемељили значење појмова мир и слобода!

Рат као најмрачнија друштвена појава није увек следио јасну логику, о праву или правди да и не говоримо. Наши преци и ми то најбоље знамо. Нити смо га икада желели, нити, не дај боже, призивали. А куцао нам је на врата како му се прохтело. Прошли век је најбоље сведочанство. Знали смо у тих сто година да будемо и овакви и онакви, али шта смо радили, радили смо себи и у нашој кући! Нисмо харали по туђини, нисмо освајали, жарили, палили, отимали... И да смо којим случајем били сила, опет би било исто. Није у бићу српског народа да тлачи друге, нити другом зло призива. Додуше, ухватићемо се с комшијом за гушу, збацићемо и краља ако не ваља, али свог комшију и свог краља!

Други према нама нису били тако милосрдни. Ако Србија има своје ЈА – ућуткај Србију, уколико Србин не да своју земљу – отми је, ако неће милом – удри силом. Беше баш тако.

Има ли наше кривице у томе што је војска Аустроугарске палила куће и убијала све на шта је наишла, има ли наше кривице у томе што нисмо пристали на ропство, комадање земље, прогон? Можда смо били политички недорасли перфидним преговарачима царевина и краљевина тог времена, може бити да је недостатак ауторитета и угледа Србије била последица бруталног свргавања краља на почетку века, али понајпре је у праву мудри Јован Цвијић, који је написао да смо подигли кућу на сред пута.

А тим путем су многи хтели, не толико због куће већ због друма.

Када је букнуо Први светски рат све маске су пале. Додуше, неки их нису ни имали, а други су лица овлаш покривали дипломатским рукавицама. И какав би то рат био, па још светски, а да се амбиције великих не преломе преко српских глава? Мала и сиромашна Србија у магли барута и обећања савезника није имала избора. Ливрејисани Поћореклови официри и налицкани солдати осетили су шта значе српски понос и пркос. За цену се није питало. Славне војводе и њихови војници, од угледних интелектуалаца до људи чије су руке свикле на мотику, стали су на грудобран отаџбине. И другопозивци, па седе главе трећепозивца, хиљаду голобрадих каплара и њихови вршњаци тек стасалих за пушку. Е, то други нису имали. Ни такав народ, ни такву војску. Простодушно српско веровање у емотивне синтагме братство, савезништво и пријатељство оставило је један народ и његову војску у канцама крвожедних звери и са запада и истока.

Ицимерна улога савезника и осветничка жеља да се "Србији већ једном дође главе" режирале су прогон читавог народа. Историја не бележи да је иједан краљ заједно с владом кренуо истим путем. Најпре повлачећи се на Косово, а онда преко албанских гудура до спасоносних грчких обала. И то под борбом. У сличним (не)приликама суверени су са својим свитама и товарима блага одлазили на далека путовања да на миру потроше време рата.

Часна Црногорска војска потукла је непријатеља код Мојковца и пружила братску помоћ Србима у несрећи. Да није било Божића на Мојковцу, не би било васкрса на Крфу. И Срби су узвратили једнако. То је вера у невољи.

Призори са Вида, Плава гробница, колона живих скелета, не бледе ни после деведесет година. Тек тада се узнемирила савест Европе. Напокон је стигла дуго обећавана помоћ. Опорављена, наоружана и опремљена Српска војска незадрживо је кренула у јуриш пут отаџбине. После пробоја Солунског фронта, чувени француски генерал Жозеф Жофр изрекао је мисао која ће остати уоквирена на страницама војне историје: "Најбољи маневар и највећи брзину има француска коњица, али од француске коњице једино је бржа српска пешадија!"

Земља је ослобођена, рат је настављен... ■

Бранко КОПУНОВИЋ

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

ЦЕНА ВЕЛИКИХ ПОБЕДА

РАЊЕНА ЗЕМЉА

После великих српских победа, од Дрине, преко Цера, Колубаре и Суворора, против бројно и технички надмоћније Аустроугарске војске, Србија је првих месеци 1915. године била на врхунцу војне славе, осокољена победоносним одбрамбеним биткама. Истовремено, била је тешко рањена због изузетно великих жртава које је поднела. Од својих 250.000 најбољих бораца, изгубила је 163.557, а међу њима и 2.110 официра. Дакако, немилим бројкама треба додати око 69.000 умрлих од рана и болести. У тим околностима Српска војска није имала снагу да крунише своју бриљантну победу против непријатеља, пребаци операције на његову територију и прошири свој успех. Наступило је оперативно затишје.

Војник Драгутин Матић, извиђач 3. пешадијског пука

Пре девет деценија Џон Рид, амерички новинар задужен да прати прилике у Србији, написао је да се налази у "земљи смрти". Вероватно је био у праву. Док је око себе запажао парализу привредног живота, Рида су мучила невероватна објашњења неког чиновника: "Сви мушкарци у Србији су у војсци или су мртви, а све волове је Влада узела да вуку топове и коморсијска кола". Када је обишао положаје на Дрини после тешких борби, осећао је "задах и такорећи ходао по мртвима, тако много их је било".

После свега што се догодило током 1914. године, војним руководством потучене Аустроугарске и Немачке озлојеђене због неуспеха свог савезника, остало је да поновно проуче вредност Српске војске. Није им требало много да уоче високу стручност, храброст и способност српских командира и команданата, за коју Албин Кучбах 15. јануара 1915. каже: "Официри су с војне тачке гледишта беспрекорни". Суд о војводи Радомиру Путнику дала је аустријска обавештајна служба. Оценили су да је војвода "веома популаран и ужива поверење целог народа... има јак утицај на двор и владине кругове... то је мирна и трезвена глава... војно је веома даровит... стар и болестан, али има уз себе изванредне сараднике". Та служба за војводу Живојина Мишића каже да је "веома високо образован... да је душа највишег српског командовања... да је најспособнији српски официр и вођа". Наравно, нису изостали ни хвалоспеви војводи Степи Степановићу, за кога закључују да је "миран и одлучан, веома енергичан". Те и такве оцене прихватио је и Генералштаб немачке војске, када је у септембру 1915. године припремао нову савезничку офанзиву на Србију.

ВРХУНСКИ СТАРЕШИНСКИ КАДАР

Аустроугарски и немачки експерти писали су о целом официрском кадру "који се још у балканским ратовима доказао на изванредан начин", па се "с правом може тврдити да су успеси војске највећим делом заслуга српских официра". За српску пешадију се каже да је "изузетно способна за маршевање, жилава је и издржљива... у одбрамбеним биткама се бори тврдоглаво, активно и успешно". За артиљерију стоји оцена "да је најбољи део Српске војске, елитна ... располаже веома добро обученим и најинтелигентнијим официрским саставом, гађа веома прецизно".

У савезничким и неутралним земљама, борбе на Дрини, Церу, Колубари и другим ратним поприштима донеле су Србији и Црној Гори велике симпатије. Церска битка је доживљена као прва савезничка победа, а преокрет у Колубарској бици као изузетан ратнички подвиг. Све три силе Антанте морале су да рачунају и на Српску војску као важну чињеницу. Србија је постала политички још важнија у њиховој коалицији.

А онда, током прве половине 1915. године, у Србију су "нагрнули многи странци да би је упознали и обавестили своје владе и јавност о ономе што су видели и сазнали". Посете британског генерала лорда Ралфа Пеџета и француског генерала Мишела Поа имале су војни, политички, пропагандни и морални значај. Швајцарски стручњак за криминалистику и велики хуманиста Арчибалд Рајс своје налазе о злочинима над цивилима почињене на тлу Србије, обелоданио је још у току Колубарске битке. Поред њих, ваља поменути долазак и боравак Џона Рида, Бордмана Робинсона, Рокфелера (млађег сина познатог бизни-

смена), Роберта Вотсона, Артура Еванса, Џорџа Тревељана, Чарлса Омана, и друге.

Углед малих балканских држава, Србије и Црне Горе, изузетно је растао. Међутим, оне су биле тешко исцрпљене у дотадашњим ратовима, који су отпочели још 1912. године. Привреда је била разорена, а за евентуални успешан наставак рата била је потребна огромна помоћ. У Србији се "живело у сенци топова који су сваког часа могли поново загрмети". Упркос свему што је преживела, Србија је сачувала снагу да се бори, али и страховала за будућност. Немачки агент Кучбах обавештавао је своју централу: "Борбена воља војске још није опала... Војска опет достиже број од 250.000 људи".

ВРЕМЕ СТРАДАЊА

У Србији је владала огромна несташница животних намирница, стоке за вучу, сировина, радне снаге... Велики део територије био је разорен и попаљен. Најтеже су страдали крајеви у којима је био концентрисан економски живот целе Краљевине. Цео економски и трговински живот је пресечен, Београд је сасвим опустошен. Пишући о Мачви, Џон Рид каже: "Цео је овај крај био спаљен, опљачкан, а становништво побијено. Ниједно грло стоке нисмо видели, а километрима ни човека. Прошли смо кроз варошице у којима је трава расла по улицама, где ниједно људско биће није живело".

Епидемије су узимале свој данак још од друге половине децембра 1914, а врхунац су достигле у марту 1915. године. Руски посланик Сергеј Писаров је извештавао: "По шталама, на слами и преко пољана леже мртви". Болнице су одавале слику ужаса. Ваљево је описивано овако "велика казнионица у којој се једва зна ко је жив, а ко мртав". Према Рајсовом опису "гробља су проширена преко мере, а гробари су копали раке од зоре до мрака". Сматра се да је у то време оболело више од 400.000 људи, а умрло око 100.000 грађана, 30.000 – 35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника.

У насталој ситуацији, од краја 1914. из иностранства је почела да пристиже помоћ у медицинском кадру, средствима и новцу. Било је ту и лекара специјалиста са потребним болничким особљем. Међу првима је дошла мисија лејди Пецет (сестра генерала Пецета), која је отворила болницу у Скопљу, а онда руска мисија грофице Трубецке, жене руског посланика у Србији. У априлу је стигла болница мисис Стоберт, састављена искључиво од 50 жена лекара и болничарки, са 55 шатора, 255 кревета, три аутомобила... Дабоме, требало би поменути медицинске екипе и помоћ госпође Хортвиг, Тома Липтона, Бенета, леди Виндборн, госпође Савињон, Едварда Рајана, и друге. Највећа помоћ пристигла је из Русије, Велике Британије и Француске, али су помогле и САД, Грчка, Швајцарска, Италија и Холандија.

И како то обично бива у рату, за време епидемија, болештине нису мимоишле ни медицинско особље које се борило против њих. Први шеф америчке медицинске мисије умро је од

тифуса, а разболели су се и лејди Пецет и Едвард Рајан. "Четвртина српских лекара, већ и иначе малобројних, оставила је животе на бојишту, поред својих болесника", писао је Арчибалд Рајс. Руски лекари су 9. фебруара 1915. из Београда јавили да су тог дана "од епидемије умрла 22 српска лекара", а већ поменути Кучбах је у својим успоменама забележио да је од "440 српских војних и цивилних лекара, тој болести подлегло око 200". Иако су подаци о броју настрадалог медицинског особља различити, нема сумње да су губици били огромни. И позната сликарка Надежда Петровић умрла је од тифуса као болничарка у Ваљеву, априла 1915. године.

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ

Упркос огромним страдањима у борби, од болештина, ратних несташница, велики број људи је и даље под оружјем. "Србија је била земља у којој се тада снажно политички живело", каже познати историчар Андреј Митровић. Странци су са чуђе-

Регент Александар Карађорђевић и прослављени војвода Живојин Мишић на полоњу

њем посматрали како на улицама, по кафанама, железничким станицама и другим местима "официри, чиновници, свештеници и обични људи... заједнички седе, шетају и расправљају о политици, често грде Владу и њеног председника". Џон Рид је писао да је један кочијаш, који га је возио од Крупња до Ваљева, "поносан на своју запрегу, свом коњу наденуо име Војвода Мишић".

Занимљиво, политичарило се као да рата и гробова није ни било, као да не прети никаква опасност. Никола Пашић је често истицао да "између Врховне команде и владе влада потпуна хармонија". Кучбах је обавестио своју централу да "српска влада има снажан ослонац у официрима". Оно што је за Србију и Србе својствено, на политичкој сцени је вођена оштра политичка борба. Пашић и Влада су били први на удару. Тај утисак навео је Рида да забележи како је Србија "једна од најдемократскијих земаља на свету". Ипак, није то било баш тако.

У организацији "Уједињење или смрт" и њеном односу према регенту Александру постоји веома различито мишљење. Оно што није спорно, "црнорукци" су сигурно држали своја места у војсци. Њихове истакнуте личности (Војин Поповић, Војислав Танкосић и Велимир Вемић) биле су команданти добровољачких јединица, а генерал Дамјан Поповић био је командант трупа "Нових области". Драгутин Димитријевић Апис, тада потпуковник, постављен је за начелника Штаба Ужичке, а нешто касније Тимочке војске. Регент Александар, као двадесетшестогодишњак, врховни командант, жи-

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

Жесток отпор надмоћнијем непријатељу: митраљесци 10. пука

вео је у сенци старих и славних војвода и генерала, а посебно војводе Путника, али и искусног и лукавог представника Владе Николе Пашића.

Налазећи се у опозицији, српска социјалдемократија, уз руске бољшевице, једина је гласала против ратних кредита своје владе. Велики број њених чланова учествовао је у одбрани земље и изгинуо. Међу њима био је и најистакнутији социјалиста Димитрије Туцовић, који је погинуо као официр у новембру 1914. године.

САН О ЈУГОСЛАВИЈИ

У Србији је снажно живело мишљење да је она "предводник" или "форматор" уједињења "неослобођене браће". Роберт Вотсон је у јануару 1915. скретао пажњу на српску "опчињеност сном о Југославији", а Рид је, путујући Србијом, стекао утисак да је "тајни сан сваког Србина уједињење свих српских народа у једно велико царство, од Бугарске до Јадрана..." Лист "Политика" је у броју од 30. априла 1915. писао: "Када је реч о ослобођењу и уједињењу нашег племена у једну целину, само тај идеал креће данас наше народне масе и само за тај идеал почивају они силни гробови". Иако је било у питању прилично наивно схватање, оно је "прворазредни морални фактор у претешкој борби".

Наравно, програм о уједињењу је 1915. имао мале изгледе на међународној политичкој сцени. Велике силе из сукобљених блокова имале су своје планове. Антанта је само примила на знање Нишку декларацију. Отворено је није прихватила. Желећи да придобије Италију, планирала је да јој уступи источ-

не обале Јадрана. У томе је и успела потписивањем тајног уговора у Лондону 26. априла 1915. године. Тада су Италији обећани Истра, Кварнер, северна Далмација са Задром. Бугарској је понуђена Македонија. Због тога су савезнице вршиле притисак на Владу Србије, смештену у Нишу, да уступи области у Македонији.

Разумљиво, и Централне силе су одлучно одбациле југословенски програм. И оне су желеле Бугарску, па су јој понудиле целу Македонију и неке друге српске територије. На крају, пошло им је за руком да је придобију. Тајним уговором од 6. септембра 1915. Бугарској су обећане Македонија, долина Јужне Мораве с Топлицом и цела источна Србија до Велике Мораве!

Српска влада је одлучно одбила све калкулације великих сила. Никола Пашић, човек који је умео да избегне сукобе у разговорима, на речи руског посланика да "Србија не би требало да се игра ватром и опире захтевима Антанте", одговорио је: "Србија је спремна да се до последњих снага бори не само с Аустријом него и са сопственим савезницима".

Прослављени команданти са Куманова, Битоља, Брегалнице, Дрине, Цера, Колубаре и других ратишта упорно су одбијали сваку помисао да се испуне савезнички захтеви или остваре замисли Централних сила. Разговарајући са Валентином Чиролом, пуковник Живко Павловић је утврдио да "Србија никад неће моћи да пристане да Бугарска пресече њену једину пругу повезану са Егејским морем... Питање Македоније је војно и може се решити само на бојном пољу".

Нова ратна искушења су се надвила над Србијом... ■

ПРИПРЕМА ТРОЈНОГ НАПАДА

УСАМЉЕНА ДРЖАВА

Крајем јуна 1915. године руски војни аташе у Србији обавестио је свој генералштаб да бугарски краљ и влада "припремају да се баце на Србе". Увођење немачког оружја у Бугарску војску, "разголићена шовинистичка кампања" софијске штампе против Србије, долазак за министра војног германофила Жекова, комитске провокације и војни маневри уз границу према Србији, јасно су указивали на бугарске намере. Србија је морала да брани не само своје достојанство већ и опстанак.

На састанку Владе и Врховне команде Српске војске 26. августа у Крагујевцу, на Пашићево питање какви су изгледи на успех у случају аустријско-немачке офанзиве на Србију, генерали су веровали у успешну одбрану само у случају да не буду ангажовани Бугари. У супротном, "изглед би био никакав". Пошто се није могло рачунати да ће Грчка испунити савезничке обавезе, а са Бугарима није била могућа нагодба, Србија се морала покорити вољи савезника. Пред усамљеном Србијом надвила су се највећа ратна искушења.

Септембра 1915. у Срему и североисточној Босни концентрисала се аустроугарска Трећа армија, у јужном Банату немачка Једанаеста армија, у западној Бугарској њена Прва, а јужно од ње Друга армија. Свим трупама, јачине око 800.000 људи, које су биле савремено опремљене и уживале подршку ваздухопловства, командовао је немачки фелдмаршал Аугуст фон Макензен, до тада један од најспособнијих немачких војсковођа. За разлику од Антанте, која је почетак војних операција за Балкан у јесен 1915. дочекала несложна и неспремна, Централне силе радиле су сложено, брзо и одлучно. Непријатељ је почетком октобра имао 393 батаљона пешадије, 40 ескадрона коњице, 497 батерија артиљерије, а до краја месеца повећао пешадију на 440 батаљона.

Насупрот таквој војној сили, Србија се могла супротставити са око 300.000 војника, махом старијег животног доба, развучених на око 1.150 километара фронта. Пред почетак непријатељске офанзиве Српска војска је имала 13 пешадијских дивизија. Од тих снага образоване су Прва, Друга и Трећа армија,

Тимочка војска, Одбрана Београда, трупе Нових области и низ одреда. Под Врховном командом биле су Коњичка дивизија, две ескадриле аероплана и део тешке артиљерије. Па је тако, почетком октобра, главнина Српске војске имала 288 батаљона, 40 ескадрона, 678 артиљеријских оруђа разног калибра.

Врховна команда Српске војске тачно је проценила намере непријатеља. Суочивши се с чињеницом да ће јој бити наметнута борба на два фронта, да ће на почетку морати да се сама бори са три непријатељске државе и двоструко надмоћнијим снагама, Врховна команда је одлучила "да се на оба фронта држи у дефанзиви и да гледа да очува Српску војску интактну до доласка савезничке помоћи".

Британски војни министар лорд Хорејша Кичинер тражио је да "Срби издрже највише двадесетак дана, а онда ће владе Велике Британије и Француске, у случају бугарског напада, благовремено послати војну помоћ у циљу заштите десног бока и позадине Српске војске".

Главнина Српске војске била је подељена на две велике оперативне групације: за затварање великоморавског и нишавског правца. Остали делови требало је да штите гранични фронт. Према таквој замисли, главнина српских борбених трупа била је овако груписана: на западу, према Босни, налазила се Прва армија, под командом војводе Живојина Мишића; на северу, на непријатељевом главном правцу напада, налазила се Трећа армија, под командом генерала Павла Јуришића-Штурма; на истоку, према Бугарској, развила се Друга армија, под командом војводе Степе Степановића, а Београд су браниле

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

трупе Одбране Београда, којим је командовао генерал Михаило Живковић. Врховна команда налазила се у Крагујевцу.

Пред почетак борбених дејстава Србија је могла да рачуна једино на поуздану сарадњу Црногорске војске, која је везивала аустроугарске снаге на свом фронту и штитила леви бок Прве армије. Црногорска војска имала је око 42.000 војника и старшина.

Уочи немачко-аустријског напада на Србију, 5. октобра, у Солуну је почело искрцавање француске 156. и енглеске 10. дивизије, које је завршено средином месеца. Те савезничке снаге остале су на простору Солуна. Упућивање француско-енглеских трупа у помоћ Србима трајало је све до децембра 1915. године. Да невоља буде већа, Енглези нису прихватили предлог генерала Жозефа Жофра да се савезничке снаге ставе под Врховну команду Српске војске, па су те снаге образовале засебне оперативне групе одговорне својим владама.

БЕОГРАД НА УДАРУ

Одређујући једног од најславнијих војсковођа за поход на Србију, немачки цар Вилхелм Други је саопштио: "Учинићу велику част храбрим српским војницима, против њих ћу послати маршала Макензена". После свега што се збило у предвечерје нове офанзиве, црни облаци су се још више надвили над малом, изнуреном и усамљеном Србијом, суоченом са атаком силних германских царевина, одлучних да је немилосрдно казне и униште.

Београд је био први на удару. Макензен је одлучио, за разлику од Оскара Поћорека, да главни правац напада на Србију иде са севера, с централним ударом преко Београда. Као веома искусан и способан генерал, Макензен је знао колико је те-

шко освојити Београд због његовог изузетно јаког одбрамбеног положаја, великог градског утврђења које доминира над рекама, доказане пожртвованости и живавости српског војника и целог народа. Решење проблема нашао је у ангажовању моћне артиљерије која ће просто разорити Београдску тврђаву и систем одбрамбених положаја Београда, чиме би раскрчио пут пешадији.

Према таквој замисли, Макензен је током септембра према престоници распоредио око 350 топова различитог калибра, укључујући и мерзере (305 и 420 мм). Колико је озбиљно ценио ратничку вредност српског војника, може се закључити и из заповести коју је издао пред офанзиву: "... Ви не полазите ни на италијански, ни на руски, ни на француски фронт. Ви полазите на српски фронт и на Србију, а Срби су народ који изнад свега воли слободу... Пазите да овај малобројни непријатељ не помрачи славу и не компромитује досадашње успехе славне немачке армије."

Бомбардовање Београда отпочело је још средином септембра 1915. године, двадесетак дана пре општег напада. Канонада артиљерије појачавала се из дана у дан. Народ је масовно напуштао град, бежећи пешице према Реснику и Раљи. На путу у избеглиштво гранате су разносиле целе породице. Велики пожари су се ширили по целом граду. За прва три дана октобра варош је опустела. "Не чује се више ни писак локомотиве у Топчидеру. Око Ресника је прави логор Београдјана, глад, болести, немаштина, десеткују редове изгнаних", забележио је хроничар.

А онда, општи напад на Београд и Србију креће 6. октобра, ураганском артиљеријском припремом по положајима у граду. Само у једном дану на Београд је пало више од 30.000 граната. Само простор од Карабурме до Аде Циганлије засут је са близу 4.000 пројектила. Ломили су се дебели вековни бедеми Београдске тврђаве, дизали стубови земље и дима, куће летеле у ваздух. Смрт је косила и војску и цивиле. Под тим датумом др Славка Михајловић је у свом дневнику забележила: "Ишчезао је осећај страха, не јавља се ни жеља за животом. Господаре само осећај замора у глави и жеља да се све једном сврши".

Мада је брзо постало јасно да генерал Михајло Живковић не може одбранити Београд, ипак је било видљиво да ће тај напад, као и читава "експедиција" против Србије, стајати нападача изузетно много жртава. Поред војника, престоницу су бранили цивили, старци, жене и деца, који су узимали оружје с погинулих војника. Извештај генерала Живковића, упућен ујутру 8. октобра, гласио је: "Борба још траје и није никако престајала. Наше трупе још нападају непријатеља код Дунавског кеја. На Великој пак Ади Циганлији непријатељ се ојачао и врши напад... Непријатељске трупе се развијају у Макишу... Према енергичним

Са војском су се повлачиле бескрајне колоне ојађеног народа

контранападима наших трупа, непријатељски пребачени делови не би се могли одржати на заузетом земљишту, да није овако велика несразмера у артиљерији и по броју и по калибру”.

Командант Комбинованог одреда известио је да ј непријатељ на његову јединицу “гађа са преко 20.000 граната, од којих више од половине тешког калибра... Немоћни смо испод ове ватре...” Ипак су се браниоци Београда у тој даноноћној борби храбро држали и “на ударац одговарали ударцем”. Мајор Драгутин Гавриловић је, прикупивши наизглед растурене јединице, кренуо у противнапад, издајући легендарно наређење. Борцима на Дорћолу издао је заповест: “Тачно у 15 часова непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао. Војници, јунаци, Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања. Ви немате више да бринете за ваше животе, који више не постоје. Зато, напред, у славу”. Ове речи ушле су у антологију најсветлијих патриотских поклича, уз поруку Леониде, који је са Спартанцима положио живот на Термопилима, бранећи своју отаџбину од Персијанаца.

СПОМЕНИК НЕПРИЈАТЕЉУ

Храбри браниоци града, суочени с неупоредиво надмоћнијим непријатељем, повлачили су се “стопо по стопу, уз жесток отпор који се претварао у крваве уличне борбе, прса у прса, на бајонет”. Били су то дани беспримерног јунаштва и пожртвовања, дани у којима су писане најсветлије странице одбране Београда током његове дуге историје. И поред невиђеног пожртвовања бранилаца и огромних губитака, под олујом артиљеријске ватре, сламала се српска одбрана. Пешадијске јединице су се искрцавале на десну обалу Дунава и Саве. Београд је био пред падом.

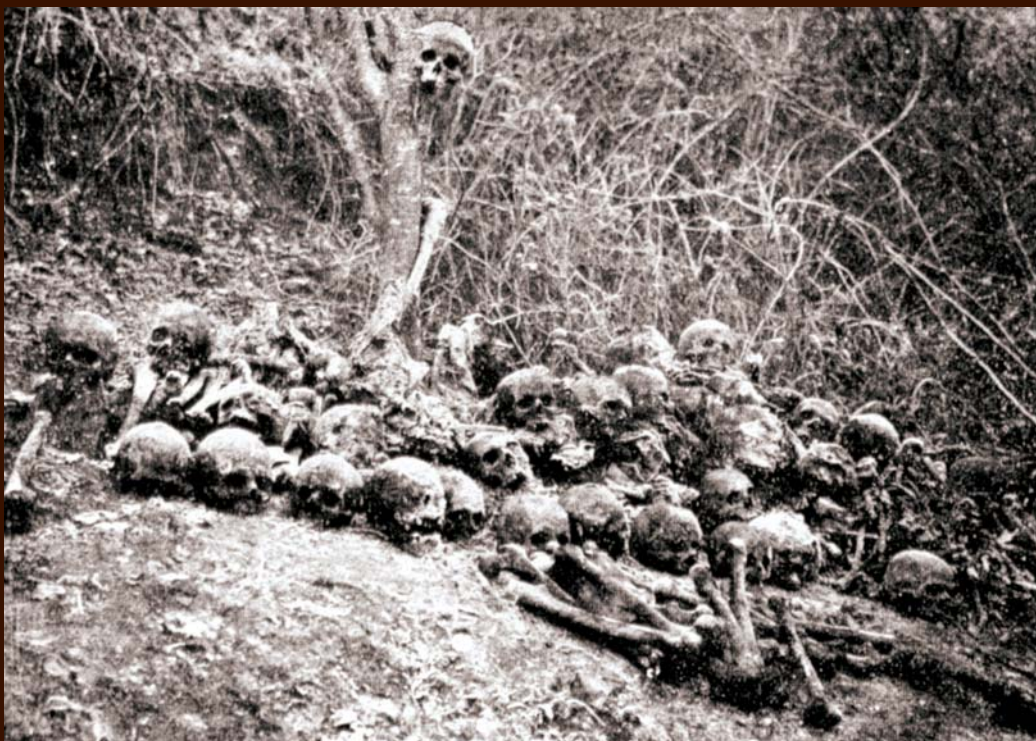
Ако се посматра са војностратешке тачке гледишта, можда је било непромишљено улагати толику снагу и поднети толике губитке у одбрани Београда. Међутим, пркос, храброст и одлучност коју су испољили његови браниоци и житељи октобра 1915. године, остаће вечити симбол слободарства, узор поколењима српског народа. Један од бранилаца је у свом дневнику, под датумом 10. октобар, ламентирао над већ палим Београдом: “Ноћ је прошла на миру... У мраку, неосветљен, не дајући знака живота, ту испод наших ногу, Београд је изгледао као стари витез који се борио, борио, али је морао пасти и сад је мртав! Ноћ тужна. У овој тами чудно пада киша, као да небо плаче над једним узвишеним мртавцем, који је пре неколико часова пустио свој последњи ропак... Београд ће опет васкрснути, да, он мора васкрснути!”

Макензенове трупе су овладале Београдом до 10. октобра, а затим наставиле да потикују јединице Одбране Београда према унутрашњости Србије. Био је то почетак општег узми-

цања Српске војске према југу, која ће се завршити српском Голготом.

Освајање Београда и потискивање његових бранилаца “коштало” је Макензена око 10.000 војника избачених из строја. И Одбрана Београда је изгубила пет хиљада бораца. Нешто касније, оцењујући ту операцију, фелдмаршал Макензен је закључио да је ово био “највећи успех у рату против Србије 1915. године”.

Своје дивљење јунаштву и пожртвовању бранилаца Београда Макензен је потврдио наредбом да се у њихову славу постави споменик на Топчидерском гробљу, непосредно уз споменик изгинулим немачким и аустроугарским борцима. Сматра се

Остаци побијених Срба у околини Лесковца

да је то јединствен пример у историји – да победник подигне споменик свом непријатељу, са жељом да тај пример служи за углед и сопственој нацији како се брани најсветији праг отаџбине.

ПРЕЛОМНИ ДАТУМ

И на другим деловима фронта догађало се слично. На западу и северозападу Прва армија је десетак дана успешно државала непријатеља. На правцу непријатељевог главног удара Трећа армија је одговарала безуспешним противнападима, али су неке немачке јединице већ првог дана битке имале по хиљаду људи избачених из строја. Макензенов начелник штаба је бележио да је “отпор жесток” и да се “Срби туку јуначки”.

Како је отпочело, тако је и настављено. Непријатељ је напредовао, али веома споро и уз велике губитке. За две недеље непрекидних борби, Макензенове снаге су ушле тек око 30 километара у дубину Србије, освојивши много мање него што су планирале. Но, са падом Београда и Смедерева створена је потпуно нова ситуација на српском северном фронту. Посебно се 14. октобар узима као преломни датум за обе стране. Улазак у рат Бугарске, чије су трупе, управо тог дана прешле српско-бугарску границу без објаве рата, ставио је Српску војску у изузетно тешку ситуацију. ■

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

УБРЗАНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ПРОТИВ СРБИЈЕ

ПРАЗНА ОБЕЋАЊА САВЕЗНИКА

Удар Бугара у леђа српске одбране привремено је заустављен. Српска Друга армија је њихову Прву армију "брзо приковала за место и нанела јој знатне губитке". Но, јединице бугарске Друге армије, које су нападале јужније, према Македонији, успеле су да потисну слабије снаге Нових области.

Брховна команда Српске војске увиђала је тежину положаја у којој су се нашле њене снаге. Била је свесна и опасности коју је донео продор Бугара у долину Јужне Мораве. Пошто су се рушиле наде у ефикасну помоћ било с које стране, војвода Радомир Путник је 23. октобра наредио трупама северног фронта да "започну постепено одступање на нову скраћену линију отпора". На фронту Друге армије Бугари нису могли, поред свих напора и жртава, да пробију српски фронт код Пирота. Бодрети своје јединице, војвода Степа Степановић им је поручио: "Ваши положаји испред Пирота нису градови које подижу људи и који се могу порушити топовима. Ваше је положаје Бог створио и они се не могу порушити топовима ни отети јуришима". Позвао је своје војнике да "високо држе славом овенчане заставе, као и до сада".

Упркос огромним напорима, Бугари се ни корак нису померили све до 24. октобра, када је Друга армија, по наређењу војводе Путника, отпочела повлачење ради одбране Ниша.

На правцу Врања и у Македонији, бугарска Друга армија је извршила дубоке продоре и пресекала комуникацију Врање–Скопље, где су се налазиле слабије српске снаге. Прекид комуникација са Солуном, преко кога се Српска војска снабдевала борбеним средствима и провијантом, уз оклевање савезника да помогну деблокаду, убрзао је доношење одлуке о даљем повлачењу на југ "ради скраћивања фронта, избегавања бочних удара и очувања живе силе, до пристизања обилније савезничке помоћи". О српском вапају за помоћ, у званичној немачкој историји рата каже се: "Срби су узалуд захтевали и очекивали упућивање Антантиних снага према северу".

Војвода Путник је прозreo Макензенову намеру и идеју о одлучујућој бици на простору Крагујевца. Да би избегао ту "клопку", он је 23. октобра одлучио да напусти Крагујевац без "решавајуће битке" и издао наређење Првој и Трећој армији и трупама Одбране Београда да се "настављајући маневарску одбрану", постепено повлаче јужно од Крагујевца. Морални обзираи и даље надање у савезничку помоћ захтевали су да се пружа

жа што дужи отпор на узастопним положајима. Истина, војвода Живојин Мишић није се слагао са дубљим повлачењем, па је 26. октобра предложио да изврши противнапад са Чумићких положаја у правцу Тополе. Иако је прихватио Мишићев предлог, када је сазнао да су Бугари, уз помоћ побуњених Шиптара, заузели Качаник истог дана, па тако пресекли и последњу везу са Солуном, Путник је обуставио Мишићево наређење за противнапад. Наредио је да се продужи повлачење на моравске положаје. "Ма колико да је ова одлука била болна и тешка", каже се у документу Врховне команде, "ипак ју је Српска војска примила са поуздањем, уверена да ће то бити само привремена мера и да ће убрзо, са доласком појачања савезника, предузети снажну офанзиву и протерати непријатеља из отаџбине, као у јесен 1914. године".

Пошто није успео први покушај окружења, Макензен је 2. новембра наредио да аустроугарски Деветнаести корпус наступа на југ и да по сваку цену, "макар изгубио и половину људства", пређе Западну Мораву код Чачка и предузме брз обухватни маневар према Краљеву, спречавајући повлачење Прве армије долином Ибра. Трупe аустроугарске Треће и немачке Једанаесте армије требало је да наставе снажан фронтални притисак, с циљем да "потисну српске трупе на бугарску Прву армију", која је имала задатак да освоји Ниш и садејствује у затварању обруча око главнине Српске војске.

Путниково наређење о повлачењу Српске војске на обале двеју Морави имало је стратегијски значај. Захваљујући смелости и упорности јединица и личној храбрости војника и старешина, а изнад свега вештини штабова, целокупна Српска војска, која се налазила на северном и источном фронту, након месец дана изузетно тешких одступних борби, успешно се пребацила до 8. новембра. Непријатељу није створена прилика да разбије или зароби ниједну већу јединицу.

Организовано повлачење трупа са источног фронта било је отежано избог огромне масе цивилног становништва, које се, бежећи испред бугарских јединица, озлоглашених због многобројних зверстава у претходним ратовима, повлачило под заштитом своје војске. Војвода Степановић је пуних пет дана упорно бранио Ниш, ратну престоницу Србије и најосетљивији бок Српске војске. Обични борци, надахнути личној храброшћу својих команданата и озлојеђени гледајући дуге колоне унезверених старца, жена и деце у бекству, иза којих су горели напуштени домови, "уливали су највећу снагу пуковима војводе Степановића", забележио је немачки писац Ралф Бате. Будући да савезничка помоћ није стизала, Друга армија је обуставила одбрану Ниша 4. новембра, а Трећа армија дан раније Параћин, пребацијући се по деловима на моравске положаје.

Срби су под сталним притиском јаким непријатељским снагама организовано одступали. Десетине хиљада цивила, с нејачи у потовареним колима или у рукама, носећи оно што се могло понети, ишле су према југу, не знајући где ће се зауставити. Руски посланик је јављао "Србија представља покретну масу избеглица без крова и хране, масу која одступа по невремену", па се прибојавао епидемије" као у пролеће исте те године".

Драгиша Лапчевић, новинар и политичар, оставио је опис онога што је видео у Јагодини: "Још од првих дана рата Јагодина је пуна бежаније, нарочито из Београда. Сад, када је настало продирање непријатеља са свих страна, бежанија је придолазила дању и ноћу, возовима, колима и пешке, па одлазила даље. Ипак се многи бегунци задржавају; многи су под ведрим небом, без хлеба, а сиротиња гола и боса, пропада ових хладних октобарских дана..." ■

ПОВЛАЧЕЊЕ
КАО ЈЕДИНИ ИЗЛАЗ

ПРАВАЦ КОСОВО

Једини излаз из претешке ситуације у којој се наша Српска војска, Врховна команда је видела у наставку повлачења на југ, како би у садејству са француским снагама код Криволака и Грацког отворила качанички пролаз и успоставила везу са савезницима. Да би се постигла сагласност свих војних и политичких фактора за такву одлуку, 4. новембра је одржана ванредна седница Владе у Рашкој. Усвојен је став да "треба остати уз наше досадашње савезнике". Војвода Путник је изјавио да "борбу треба продужити до краја и повлачити се, "ако се буде морало, на Косово, па евентуално, чак преко Призрена и Дебра, у јужну Македонију и Албанију".

Према утврђеној замисли, војвода Путник је обавестио француског генерала Сараја да је образовао оперативну групу за пробој кроз Качанички теснац у Македонију, тражећи његово садејство у току те операције. Наиме, идеја је била да Сарајеве снаге предузму напад у правцу Велеса и Скопља у време српског напада од Приштине. Но, од остварења те замисли није било ништа. У току осмодневних неефикасних борби, Сарајеве снаге су споро напредовале. Због опасног развоја ситуације код Срба, непријатељског става Грчке, колебања Румуније и кашњења руске интервенције, Француска је сматрала да је "ризично је задржавати јединице код Криволака и Грацког". Проциенили су да је "игра у Србији изгубљена", па су Србе обавестили о својим намерама да се повуку ка Солуну.

Сазнавши за жалосну одлуку Француза, Врховној команди Српске војске преостало је да групише главне снаге на Косову и покуша пробој преко Карадага и Качаника у правцу Скопља. Ситуација је налагала да се гро снага, са планинског земљишта између Јужне и Западне Мораве повуче ка Косову, уз обезбеђење минимума снага за успоравање непријатељевог надирања са севера. Тај подухват донео је највеће потешкоће и неизвесност.

Фелдмаршал Макензен је наслутио намере Врховне команде Српске војске, па је 5. новембра издао директиву својим армијама "да никако не дозволе да велике непријатељеве снаге одступе на југ". Левокрилном Десетом корпусу наредио је да убрза дејство од Параћина према Сталаћу и да са дивизијама бугарске Прве армије, које су надирале према Прокупљу и Лесковцу, окружи и зароби српску Трећу армију и Тимочку војску. Аустроугарској Трећој армији наредио је продор у правцу Новог Пазара и Рашке, на одступни правац српске Прве армије и Одбране Београда. Од Деветнаестог корпуса захтевао је да продором у долину Ибра, а у садејству са бугарском Другом армијом која је напредовала према Приштини, опколи и зароби главнину Српске војске пре него избије на Косово.

ЛЕСКОВАЧКИ ПРОТИВУДАР

Већ сутрадан осетио се снажан притисак непријатеља на свим деловима српског фронта. Највећу агресивност испојила је бугарска Прва армија и одред пуковника Рибарева, надирући долином Ветернице у позадину српске Друге и Треће армије и Тимочке војске. Непроверена вест да Бугари надиру у правцу Лесковца, иза леђа Тимочке дивизије, изазвала је немир међу војницима. Чак је и стари краљ Петар Први, који је кренуо у правцу Прокупља, отишао на положај да осоколи војску. И овога пута, војвода Путник је испојио пословичну хладнокрвност. Наредио је војводи Степановићу да прикупи трупе ("имате више јединица од непријатеља"), одбаци непријатеља и без условно заштити комуникацију Прокупље–Куршумлија–Преполоц.

Када је Моравска дивизија другог позива, која је упућена као појачање војводи Степановићу, стигла на одредиште, Бугари су већ продрли у долину Пусте реке. Енергични командант Моравске дивизије, пуковник Љубомир Марић, који је објединио команду над три дивизије, предузео је напад у правцу Лесковца. Благодареве снажном и прецизном дејству српске артиљерије, које су се Бугари увек плашили, српска пешадија је прешла у снажан противнапад и у току 11. и 12. новембра одбацила Бугаре до Лесковца и Хисара. Тако је онемогућено да непријатељ запоседне комуникацију Куршумлија–Преполоц и обезбеђена одступница српским снагама које су се повлачиле са северног фронта.

Описујући те борбе у долини Пусте реке и Јабланице, већ поменути писац Ролф Бате забележио је: "Силина тог противнапада (Срба) потпуно је изненадила Бугаре, који су се са тешким губицима повукли 18 километара до самог Лесковца". И генерал Милан Зеленика о томе пише: "Битка код Лесковца редак је пример да једна трупа, после толиких напора у непрекидном од-

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

ступању од готово месец дана и после такорећи јучерашње велике депресије, може повести офанзиву и при том чак извојевати победу". Захваљујући сјајном успеху српских снага, у коме се нарочито истакла Моравска дивизија другог позива, Бугари су одбачени, а Срби су задржали комуникацију Преполоц–Приштина, све док није завршено повлачење на Косово.

До почетка пробоја кроз Качаник аустријско-немачке трупе, упркос свим настојањима, нису успеле да продру преко линије Нови Пазар–Лепосавићи–Мердаре–Тупалски вис–Копилак. Српска Прва армија одолевала је фронталном притиску немачког Двадесет другог корпуса и обухватном маневру аустријског Деветнаестог корпуса и тиме омогућила безбедно повлачење Врховне команде Српске војске, Владе и непрегледне масе избеглица. Наравно, посебно треба истаћи несебичну помоћ црногорске Санџачке војске јединицама Прве армије, која је бранећи правац Златибор–Кокин брод–Нова Варош и Ивањица–Јавор, безбедно држала све правце који од Дрине воде у Санџак. И тако, херојском одбраном Прве и Друге армије спречен је и други Макензенов покушај опкољавања Српске војске у троуглу између Западне и Јужне Мораве и омогућено њено извлачење на Косово.

Непрекидне и тешке борбе које су вођене веома неповољно су утицале на брзину и јачину снага које су Срби могли да ангажују за планирани качанички маневар. Наиме, од пет пешадијских дивизија, два здружена одреда и Коњичке дивизије, снага које су биле планиране за пробој и подељене у две групе (Качаничку и Гњиланску), на време нису могле стићи Комбинована и Коњичка дивизија и Крајински одред, па нису ни учествовали у операцији. Ипак, од 17. до 21. новембра вођене су огорчене борбе на Великој планини и планини Жеговцу. Непријатељ је 20. новембра успео да избије на стару српску јужну границу и запретио да пресече комуникацију код Качаника и Гњилана и опколи Српску војску.

У условима крајње преморености, повећаних губитака, оскудице у артиљеријској муницији и пасивности савезника, Врховна команда Српске војске морала је да обустави даље опе-

БРОЈНО СТАЊЕ

Врховна команда није имала тачне податке о укупној снази своје војске. На основу бројног стања у пешадијским пуковима, које је спало на 1.000 до 2.000 људи, могло се закључити да је оно драстично смањено. Према подацима који су касније сведени, евидентно је да је Српска војска пред почетак тројне инвазије имала 563.180 људи на храни. У тај број су урачунати и "старци последње одбране", који су чували мостове и магацине. У оперативним јединицама било је 420.600 људи, а на Косово је стигло око 320.000 војника и старешина. Дакле, у току двомесечног повлачења бројно стање се смањило за око 260.000. Том броју припадају погинули, умрли, оболели, заостали у цивилним болницама, али и они који су "изгубивши веру у преокрет ратне среће, напустили јединице при проласку кроз своја села". Ако се укупној трагици дода да је људство, које се окупило на Косову, мучно изгледало у ритамима, босо, промрзело, полу гладно, онда се добија права слика тадашњих прилика.

И зима као непријатељ: прелазак преко Белог Дрима, новембар 1915. године

рације, па је 21. новембра свим трупама наредила да се повлаче на леву обалу реке Ситнице, где је требало концентрисати све снаге за одлучујућу битку. Повлачење је завршено 24. новембра, а груписање за битку до 26. новембра.

Када се увидело да је "војска јако проређена, гладна и преморена, а артиљеријска муниција утрошена", било је очигледно да у планираној бици нема изгледа на успех. Врховна команда је 25. новембра донела одлуку "да се битка не прими, а одступање продужи ка обалама Јадранског мора". Тиме је завршено повлачење Српске војске, испуњено беспримерним херојством, које је трајало готово два месеца, по дубини од близу 500 километара.

У првој половини новембра српске трупе су се сливале на Косово, а са њима и многобројне избеглице. У огромним колонама народа и војске кретао се и краљ Петар Први. Он се извесно време кретао аутомобилом, а када је остао без њега, превозио се на муницијској кари, коју су вукла четири мршава вола. "Трећепозивци са којима је био нису могли поверовати да је са њима стари краљ Петар". Преко Блаца и Прокупља стигао је у Приштину. Ту се срео и са Браниславом Нушићем, који је забележио: "Мада његове старачке очи нису биле кадре догледати оно што је он желео да види, он је, ипак, дуго

и дуго забринуто стојао на прозору и упињао поглед да види бар онај дим, који је већ пао на воде Моравине и воде Ситнице... То је сада већ био сломљен изнемогао старац, брижан за добру судбину свога народа..."

О стању духа сведочи и француски посланик Огист Боп, који каже "Дошавши до места из кога нема излаза, маса запажа да је запала у клопку". Иза војске и избеглица су остали многобројни лешеве, неизмерне личне трагедије и тешке патње. Међу погинулима био је и Војислав Танасковић, а међу рањенима дотад непознати Коста Војновић. Песник Велимир Рајић није могао да издржи телесне и духовне патње, "пресвиснуо је", записао је Бранислав Нушић. Оставши без наде, књижевник Милутин Ускоковић се утопио. Но, много више је било оних који су били спремни да се суоче с бедом историјског тренутка. ■

ТЕШКА ОДЛУКА

ПРОМЕНЕ У ОДНОСУ САВЕЗНИКА

ВОЈНЕ И МОРАЛНЕ ДИЛЕМЕ

Страхоте и страдања Срба током двомесечних тешких борби узбудили су јавно мњење у савезничким земљама. Немаран однос према храбром савезнику и још један у низу пораза на Балкану довели су до промена у војним и владиним врховима Француске, Енглеске и Русије. Одлука Срба да, упркос свим искушењима, остану лојални савезници, присилила је владе сила Антанте да ускладе односе на Балкану.

Осле потписивања директиве о повлачењу Српске војске на Јадранско приморје, већ сутрадан, 26. новембра, Врховна команда је отпутовала у Скадар да би организовала прихват трупа на морској обали и ступила у додир са савезницима. Но, поменута директива, која је прочитана у свим командама и јединицама, наишла је на различито расположење. Многи војници су били разочарани, уз осећање да су их савезници преварили, па су остали на Косову и кренули својим кућама, у неизвесност. Део официра је негодовао, истичући "да би радије погинули на свом огњишту него да пођу у туђину".

У тренуцима великих војних и моралних недоумица, занимљиво је писмо начелника штаба Шумадијске дивизије другог позива мајора Душана Симовића, упућено 27. новембра војводи Степановићу. Часни официр је једини спас видео у "предузимању офанзиве, јер ће нас напуштањем и последњег парчета слободне Србије напустити чак и остаци наше војске, наши ветерани. Они ће видети да је са Србијом свршено и да даљој борби њиховој нема циља. Стога остајмо овде, на овој последњој грудни слободне Србије и умримо часно..."

На тај патриотски апел мајора Симовића, војвода Степановић је смирено одговорио: "Најбитнији и најсветији интереси Српства безусловно налажу свакоме да и у овим страшним временима слуша и са пожртвовањем извршава наређења Врховне команде, која боље познаје целокупну ситуацију него ико од нас".

Сутрадан, 28. новембра, војвода Степановић је имао новог заговорника идеје да се Српска војска не повлачи, већ да преузме офанзиву на север.

Био је то командант Прве армије војвода Мишић. На његову иницијативу, до 3. децембра одржано је шест седница команданата армија у Пећи. Председавао је војвода Степановић, као најстарији командант армије. На основу приспелих података о непријатељу, војвода Мишић је закључио "да је офанзивна способност непријатеља исцрпљена и да би Српска војска, ако би предузела енергичну офанзиву, имала добрих изгледа на успех". У записнику са прве од тих седница наведене су речи војводе Мишића да би се "тима спречило опасно осипање људства и избегло погибелно повлачење кроз Албанију и Црну Гору". На састанку од 1. децембра рекао је "да у овим приликама остају две резолуције: да се кренемо напред у офанзиву, те видимо од кога бежимо, па успемо ли – добро, не успемо ли – онда да пошаљемо парламентарне непријатељу и ступимо у преговоре у циљу обуставе непријатељства".

МАСОВНА ГРОБНИЦА

Иако непријатељима није успело да пресеку одступницу Српске војске преко Албаније, муке су биле превелике, страдања неописива. Албанске планине су постале "масовна гробница непребројаних људи". У осврту Врховне команде на то повлачење, стоји: "Судбина Срба, због зиме и дивљих албанских планина, била је ипак грозна... Требало је целу једну војску превести стазама којима се и појединци крећу с опасношћу по живот. Требало је издржати неких десет дана и ноћи било на киши, било на цичи зими и блату, без крова и хране..."

Двојица дипломата, руски и француски посланици у Србији, Николај Трубецки и Огист

СТРАШНЕ ЖРТВЕ

Према евиденцији Врховне команде, на албанским обалама је последњих дана децембра 1915. било приближно 110.000 војника и 2.350 официра. Рачунало се да је у бројном стању недостајало 70.000 од свих који су почели одступање. Страдало је више од 27.000 регрута. Већ током повлачења било их је мање од 15.000, а по списковима направљеним касније у Бизерти, на лицу места су се нашла само 7.192. Од 6.000 младића рођених 1897. и 1898. у животу их је остало само пет стотина. Наравно, то је само део цене "Голготе Србије". Тиме је окончана тек прва етапа страдања. На обалама Албаније Српску војску нису чекали ни коначиште, ни довољно хране, ни савезнички бродови...

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

Боп, били су очевици патњи и страдања Српске војске и избеглица. Они су оставили потресна сведочанства о тој трагедији. У писму министру Сезонову, господин Трубецки је, при крају писма истакао: "Без обзира шта ће се даље догађати, сматрам својом дужношћу да посведочим како су Српска војска, народ и влада часно извршили свој задатак. Изгубивши све, дошли су овамо с надом да је на мору, крај њихових страдања и да ће савезници најзад наћи начина да им пруже руку помоћи... Срећа је за нас (Русију), што нисмо криви за овакво стање..." Француски посланик Огист Боп дао је потресну слику изгледа српских војника после доласка у Скадар: "Сви су били до крајњих граница малаксали, прави покретни лешеви. Ходали су тешко, мршави и бледи, са болним очима... Никаква жалба не изађе са усана ових људи који беху све претрпели... Понекад се могло чути да кажу хлеба. То беше једина реч коју су имали снаге да изговоре..."

Описујући своје виђење ситуације на друму Призрен–Љум Кула, Стева Стефановић, пише: "По друму и око њега побациано је све што појединцу није неопходно... Ноге до чланака упадају у пушчану муницију, хамове, каишеве, ранце... Прескачемо преко топовских метака, нових и сјајних, преко лафета, сандука за муницију, животињских лешева... На овом уском простору, између мртвих стена и дивље реке (Бели Дрим), на друму дугом тридесет километара, врши се ликвидација једне државе... Даље, напред, још страховитије..."

Изузетно потресан опис повлачења Српске војске и избеглица написао је потпуковник Милан Недић. Описујући изглед војника после доласка на морску обалу, бележи: "Давали су утисак људи који су на концу животне моћи – прави људски костури, исушени, очију упалих и угашених, а лица поцрнела као земља. Иду немо, вођени само својом судбином. Ни протеста ни жалбе. У подераној одећи, са запушеном косом и брадом, изгледали су као утваре из другог света. Трпели су и стоички носили свој мученички крст. Без роптања, предавали су своју намучену душу Господу Богу".

ЕПОПЕЈА КРАЉА ПЕТРА

Судбину своје војске и избеглица делио је и стари, болесни краљ Петар Први. У Призрену је оставио све своје ствари, укључујући и одличја. У страшном и неописивом метежу кренуо је аутомобилом према Љум Кули. Већ на почетку "видео је много пламенова које су гутале силно богатство војске". Биле су то ватре у којима су српски војници спаљивали кола, лафете, аутомобиле. Хроничар Анри Барбија је забележио: "И ево Албаније, са тешким зимским небом; њу краљ Петар прелази без пратње, оскудан као и последњи од његових сељака и војника... И он, потресен ужасом, гледа слом Србије. Он, тако стар, тако уморан и толико слаб... Зар опет у изгнанство... Па ипак, његова воља није сломљена..."

Арналдо Фракароли пише: "Бекство кроз Албанију било је страшно. Од Љум Куле, аутомобил више није могао да иде.

Заборањени: остаци заштитнице главнине Српске војске

Нема више пута, само ужасни низ провалија, долина и стрмих планина... Не знам каква нам је то интимна и несвесна одвратност према смрти дала енергију да издржимо... На крају, пешке, са своја три официра и шест гардијских војника који су га чували, Краљ је превалио седам дана путовања по ужасном времену, око 150 километара преко планине од границе до Љеша..." У даљем опису те епопеје, Фракароли додаје: "Само понеки војник, који је пао од изнемоглости, показивао је краљевој пратњи куда су прошли њихови другови... Пут спасења имао је и трагичних обележја, лешеви војника умрлих од глади, болести, зиме и голи костури коњски, над којима је војска искалила бес глади. И бедни чобани који живе по планинама, никада неће моћи да знају да је онај стари српски официр, блед и слаб, био краљ Србије. То фабулозно лутање једног краља, драмско и невероватно, као стара легенда, трајало је седам дана..."

Из Љеша је краљ Петар отишао у Тирану, где га је срдечно примио Есад-паша. Управо, тај Есад-паша је одржао реч дату Николи Пашићу, којом се омогућава Српској војсци прелазак преко Албаније, упркос захтеву цара Вилема да се то спречи. По опису А. Барбија, "Есад-паша је човек коме сви ми Срби, Французи, Енглези, Руси и неутрални чланови војних мисија, дугујемо што нисмо пали у руке Аустро-Немаца и Бугара. Њему и само њему, захвални смо ми и хиљаде заробљеника без оружја, што смо могли да пређемо сурову Албанију, тешко приступачну и дивљу." ■

ОДГОВОР НА ПРЕТЊЕ СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

ПОМОЋ БРАТУ У НЕВОЉИ

Почетком јануара 1916. године, Српска војска се нашла пред новом опасношћу. Аустроугарске трупе су отпочеле нову офанзиву ради освајања Црне Горе и заробљавања Срба у северној Албанији. Конрад је имао намеру да потпуно уништи остатке Српске војске, анектира Црну Гору и Албанију и протера трупе Антанте из Солуна.

Да би поштедио своје трупе нових губитака, Фалкенхајм се "успротивио настављању кампање на Балкану". Због тога је Конрад издвојио своју Трећу армију из групе Макензена и затражио од Фалкенхајма да му врати 57. дивизију, како би све расположиве снаге на Балкану ангажовао за освајање Црне Горе и Албаније. Наравно, то је изазвало срџбу Фалкенхајма, који је изјавио да "нема више поверења у аустроугарску Врховну команду и да сматра да је искључен даљи успешан заједнички рад".

Према постављеном циљу, груписање аустроугарских снага завршено је до 4. јануара 1916. године. План је био да се изврши обухватни напад на Црну Гору, потуче њена војска и у албанском приморју "докрајчи и зароби Српска војска". Ако се анализира укупна војна ситуација на Балкану, није тешко закључити да је Конрад направио огромну грешку. Утрошио је месец дана за нови распоред својих јединица, створио оперативно затишје и олакшао Српској војсци да под заштитом своје Прве армије и Саниачке војске успешно заврши повлачење на албанско приморје.

СУМЊИЧЕЊА

Након повлачења Српске војске са Косова и Метохије и француско-британских јединица из Македоније на простор Солуна, према аустроугарским снагама налазила се само Црногорска војска. Усамљена, будући да су је савезници препустили судбини, нашла се у крајње тешкој ситуацији. Она је тада имала око 44.000 бораца, 155 топова и 107 митраљеза. Са Црногорском војском било је око 3.500 српских војника, са две батерије пољских топова.

Према таквој Црногорској војсци, Аустроугарска је ангажовала 150.000

пешака, 1.172 коњаника, 417 мобилних и 530 тврђавских топова. Однос снага био је крајње неповољан за Црногорце. Непријатељеве снаге су имале три до три и по пута више људи и биле неупоредиво боље наоружане, опремљене и снабдевене. Црногорски војник је гладан, муниције није имао довољно, артиљеријско наоружање је било знатно слабије, а био је и преморен дотадашњим борбама. Требало је бранити фронт дужине од око 500 километара. Краљ и влада су упорно тражили помоћ од савезника, али узалуд.

Најјача непријатељска оперативна група (Деветнаести корпус, око 50.000 бораца) концентрисана је на главном правцу удара: Бока-Ловћен-Цетиње, где су Црногорци имали свега 9.000 бораца. На северу, где је непријатељ ангажовао помоћне снаге (око 34.000 бораца), црногорска Саниачка војска имала је око 23.635 бораца. И поред свих невоља које је имала, Црногорска војска је у време најјаче непријатељске офанзиве водила своје најсјајније битке.

Уместо помоћи, савезничке владе су приговарале краљу Николи да "води тајне преговоре са Аустроугарском о закључењу сепаратног мира". У томе су најгласнији били Италијани. Гроф Сонино је још 6. децембра осумњачио Црногорце да би долазак Срба у Скадар могли искористити као изговор "да нас издају". После четири дана осумњачио их је "за потапање савезничких теретних бродова у драчком и медуовском пристаништу".

За такве сумње савезници су упористе налазили у понашању неких црногорских званичника, посебно престолонаследника Данила, ожењеног Немицом. Њега је црногорски зет и краљ Италије Виторио Емануело Трећи директно прозвао за шпијунажу у корист Централних

Црногорски министар војни
сердар Јанко Вукотић

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

Српске снаге стале су у заједничку одбрану са братском Црногорском војском

сила. По налогу савезника, Пашић је из Скадра путовао на Цетиње и разговарао са краљем Николом, обавештавајући га да ће Србија “без колебања остати уз садашње савезнике”. Краљ Никола је два пута поставио исто питање: “Шта ће учинити Србија ако је савезници не помогну храном и не превезу њену војску на сигурно?” Пашић је два пута исто одговорио: “Не верујем да савезници неће помоћи...” Било како било, све савезничке земље су упозориле краља Николу на тешке последице ако се одлучи на сепаратни мир. Истина, ниједна од тих савезница није помињала своју одговорност што су Црна Гора и Србија остављене на цедилу и препуштене саме себи.

МОЈКОВАЧКИ БАДЊАЦИ

Завршне операције Аустроугарске војске против Црне Горе почеле су уочи православног Божића 1916. године. Дивизијар сердар Јанко Вукотић издао је наређење за противнапад, који је започео у зору 7. јануара. У борби с много напада и противнапада, која је трајала од зоре до сумрака, у тешким зимским условима и по врлетном терену, Санџачка војска је одбацила непријатеља и одузела му офанзивну снагу. Ту се посебно истакла Колашинска бригада и њен Ровачки батаљон. У општем противнападу читаве Прве дивизије Црногорци су успели да одбране Мојковац. Тада достигнуту линију између Берана и Андријевице, код Мојковца и на реци Тари, Санџачка војска је одржала све до 18. јануара, док од своје Врховне команде није добила наређење да се повуче. Осим величанственог примера пожртвовања Црногораца у одбрани своје отаџбине, Мојковачки бој је и пример жртвовања за Српство у заштити одступнице Српској војсци. Они су онемогућили непријатеља да се преко северне црногорске границе пробије према Скадру, куда се повлачила Српска војска.

На правцу Ловћена стање је било другачије. Шест пута надмоћније снаге Деветнаестог корпуса продрле су дубоко и 10. јануара угрозиле Цетиње. Тако брз успех нападача оставио је утисак “да је одбрана била слаба”. Дабоме, та слика се брзо проширила Црном Гором, па је допринела општој утучености. Међутим, непријатељ је на ловћенском бојишту оставио

чак 1.260 војника, што показује да су се Црногорци срчано борили.

А онда су краљ Никола и Влада, уместо да упуте наредбу војсци да се постепено повлачи за Српском војском, затражили примирје. У подне 16. јануара, Влада Црне Горе усвојила је захтев о безусловној капитулацији, а 21. јануара потписан је и уговор о томе. Наредног дана војска је положила оружје на простору Подгорице. У Скадар су се упутиле преостале српске јединице и српски официри који су били у Црногорској војсци, међу њима и пуковник Пешић. Тиме је улога Црногорске војске у том рату била завршена. Иако је у бројним операцијама упорно бранила своју земљу и пружила непроцењиву братску помоћ Српској војсци, вољом владајућих кругова морала је да положи оружје.

Обавештавајући руског цара Николаја Другог о предаји војске, краљ Никола је навео да се “морао обратити аустроугарском цару да буде милостив према његовом народу, јер се Црногорци нису хтели даље да боре”. Наравно, Руси су имали поуздане информације о јуначком држању Црногораца, па су саопштење краља Николе примили са подсмехом. На маргини телеграма краља Николе руски министар Сазонов написао је: “Ово ти је лабудова песма”.

Краљ Никола је потајно напустио земљу после подне 19. јануара. Најпре је отишао у Скадар, где се налазила Врховна команда Српске војске, а затим се италијанским бродом пребацио у Бриндизи. Све указује на то да је краљ Никола у иностранство хтео сам, а не са својом војском. За краљем су пошле неке црногорске војне старешине. У Црној Гори су остала само три министра, међу њима и министар војни. Сердар Јанко Вукотић је остао у земљи. Нова “крња влада” је распустила војску.

Упркос свему, Црногорска војска се показала дораслом искушењима историјског тренутка. Њена снага је била у борбеном моралу. Командант аустроугарске Треће армије оценио је тих дана “да би Црногорци још могли пружати отпор, уколико би њихов краљ био одлучан да их на то подстиче”. Доста је чињеница које дају за право овој процени. За врх државног вођства Црне Горе може се рећи супротно од онога за војску. ■

Д Е В Е Т Д Е Ц Е Н И Ј А О

ПОВЛАЧЕЊЕ НА КРФ

ПУТОКАЗ СПАСЕЊА

После стравичног сатирања по црногорским и албанским гудурама, по киши, великој зими и снегу, ослоњена само на братску Црногорску војску, Српска војска на албанском приморју није нашла ни обећану храну, ни муницију, ни савезнике да је заштите док се не опорави. Влада Италије, која је у мају иступила из Тројног савеза, кад су јој силе Антанте обећале Истру и Далмацију, на Српску војску је гледала као на препреку за остварење својих претензија на југословенске земље. Великој Британији је тада Српска војска сметала да се ослободи балканског ратишта.

Поред позитивног настојања Француске и Русије, изгубљен је читав месец дана док су се савезници коначно споразумели да њихови бродови пребаце исцрпљену Српску војску на Крф.

Када је до Срба растуриених на албанској обали стигао француски генерал Пјарон де Мондезир, видео је ојађене људе, жене, децу, старце, војнике рањене и осакаћене, чак и самртнике. Њега је краљ Петар, и сам у реуматичним боловима, дочекао речима: "Савезници су требали да се труде да нас извлече из шкрипца пре него што смо дошли доведе... Уколико остане Србија, бојим се да убрзо неће бити више Срба".

Из Скадра, где се прикупило око 186.000 људи и 36.450 грла стоке, могао се пребацити на острво Крф само мањи део. Већина је требало да препешачи до Драча, а онда од Драча до Валоне, раздаљину близу 200 километара. О путу од Скадра према мору француски потпуковник Алојзије је писао: "Стање у ком се налази несрећна и херојска Србија тако је трагично да у историји нема примера да је неки народ био доведен у такву беду. Ипак, на овом путу, једином који спаја Скадар са морем, један народ корача. Упутили су се ка приморју у нејасној нади да се тамо укрцају. Њихова беда, под сурим небом, у овом мучном пејзажу добија неку трагичну величину".

Пут од Љеша према Драчу описао је у свом "Дневнику" и Милорад Марковић, који каже: "Већ шест дана идемо из Љеша. Упали смо у блато, неки су ту и остајали, пуштајући жалосне, језиве крике... Прелазили смо и преко река неких. И ту су људи остајали, давили се, премрзавали. У урвине многи попадаше... Стижемо у Драч. Ту нас чека глад. Чули смо, одатле за Валону..."

Пут према Драчу се у тадашњим приликама могао савладати за осам до десет дана. О том страшном путу сведоци су оставили доста суморних и језивих забелешки. Описујући Драч пред покрет српских колона према Валони, А. Барби је забеле-

жио: "У Драчу, Арнаути и Турци, Грци, Италијани, Малтези, сви који су сачињавали хетерогено становништво вароши, очекивали су жртву. Они су успели тако да смање вредност банкнота, па и самом сребрном новцу, да је један оброк јела коштао 20 динара... Успели су врло лако да нас потпуно одеру".

Пут до Валоне водио је преко мочварног и маларичног земљишта. Хроничари и многи учесници тог тешког марша забележили су да су иза себе "остављали мочварно земљиште, из кога су вириле руке и ноге клонулих војника". Један од њих, Милутин Велимировић, пише: "Заморени, изгладнели и болесни, падали су људи у блато и воду, умирали. Није било пута, стално се ишло кроз воду. Зато су овде-онде из блата вирили, у подераним и иструлелим униформама, костури умрлих војника..." У једном шумарку, где је вероватно био бивак, поменути хроничар је описао приказ који потиче из времена првих сусрета са албанском обалом: "Види се, седели су ту људи, одмарали се... Многи су остали. Било их је много. Лежали су на сувој трави, или згрчени... На голим лобањама стајале су некима иструлеле капе... Необична тишина и слаб задах, владали су у том царству мртвих... Војници су ћутањем одали пажњу заосталим друговима". И тако, уз Танталове муке и огромне губитке дуж целог пута, један део Српске војске је са простора Драча стигао до Валоне, одакле је бродовима пребачен на Крф.

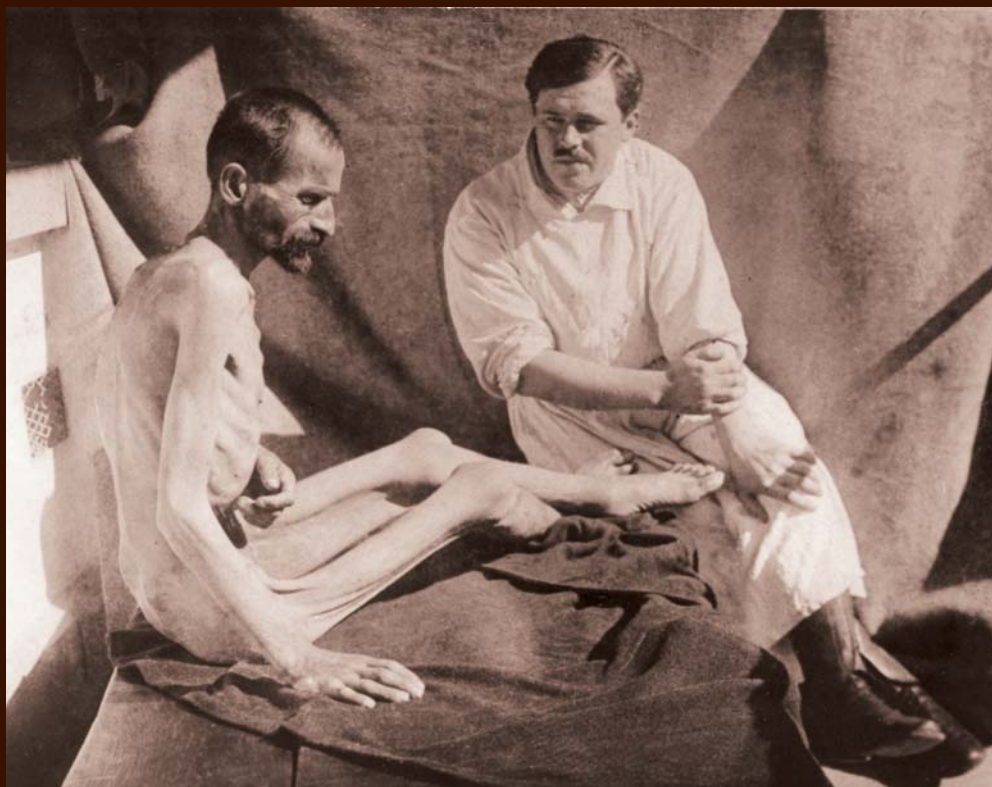
ЗАХВАЛНОСТ ФРАНЦУЗИМА

Драматичност ситуације и вапећи апели Владе и Врховне команде Српске војске почели су да дају прве плодове, али тек од половине јануара 1916. године. Убрзана евакуација се одлагала. За разлику од других, Влада Француске је све одлучније настојала да "успешно оконча спасавање", па је на својој седници од 28. јануара закључила да њена морнарица "одложи све друге транспорте док из Албаније не буде извучена Српска вој-

Д С Р П С К Е Г О Л Г О Т Е

Спас на Крфу: српски војник у свезничкој болници тежио је само 27 килограма

ромашно острво, па се за потребе 140.000 страдалника морало најпре превести све, почевши од хране.

ОСТРВО СМРТИ

После свега што се збило, сусрет са Крфом је доживљен као прелаз "из пакла у рај". Но, било је и проблема. На један од њих указује и Божидар Ђермановић: "...Одједном исувише јака храна у изгладнеле трбухе отерала је многе на острво Видо, а одатле у смрт, у *Плаву гробницу*... То је била најболнија српска смрт. То нису гранате што откидају ноге и руке, то нису митраљеска зрна што зује као бумбари... Острво Видо је гробљанска капела".

Припреме за смештај и снабдевање српских трупа нису извршене на време, због закаснеле одлуке савезника да се Српска војска пребаци на Крф. Још није било шатора ни простирки. У почетку, време је било изузетно лоше, данима је падала киша, таква да су је српски војници у својим песмама "поредили са библијском поплавом". У слабим и по-

цепаним оделима, јединице су логоровале под отвореним небом, на голој влажној земљи.

цепаним оделима, јединице су логоровале под отвореним небом, на голој влажној земљи.

И ту, на Крфу, ситуација је више недеља била тешка, а у почетку катастрофална. Болесници су масовно умирали, дневно и више од сто људи. "Смрт је косила свакога дана... Од 23. јануара до 23. марта било је 4.847 смртних случајева. У почетку је умирало чак 120 војника дневно", сећала се касније једна француска болничарка.

Влада Србије пребачена је на Крф 18. јануара, а Врховна команда и регент Александар 6. фебруара. На њеном челу налазио се тада генерал Петар Бојовић, који је још у децембру заменио тешко оболелог војводу Радомира Путника. До 15. фебруара стигло је око 120.000, а до 25. фебруара око 135.000 евакуисаних. У исто време у Бизерту је пребачено 12.000 људи. Толико их је до тада преживело страхоте повлачења. На обалама Албаније остало је још неколико јединица, међу њима и Коњичка дивизија. Њихов превоз се отегао чак до 5. априла 1916, када је операција пребацивања на Крф најзад и завршена.

Болесници су ради изолације и лечења били скупљани на острвцу Видо крај Крфа, али се на њему одигравала агонија многих који су до тада издржали, па је оно у успоменама и Срба и савезника остало познато под именом "Острво смрти". Лешевии су спуштани у море, у опевану *Плаву гробницу*, јер није било услова да се сахране.

Острво Крф (око 150.000 становника), са благом средоземном климом и брежуљцима прекривеним маслињацима, виноградима, лимунувима и наранџама, било је изузетно погодно за опоравак десетковане и изнурене Српске војске.

Стугом доживљавајући те несрећне дане, Душан Борић је забележио: "Неумитна стихија смрти брзо је завршила своје дело и однела са собом велики део намучених српских војника... Умирали су с трачком наде да ће поново видети своју мајку, своје село и Србију... Тужно је било посматрати преношење мртвих и њихово поверавање таласима плавог Крфског залива, на вечни починак".

Војска и избеглице били су на крају физичких и психичких снага. Разумљиво, свој данак узимали су исцрпљеност, стомачне болести и туберкулоза. Изнемогли војници су личили на живе костуре. Један француски очевидцац је то искрцавање на Крф описао овако: "Сви уопште беху потпуно исцрпљени, страховито мршави... Јадни Срби излазили су из чамаца придржавани од морнара и шесера, пели се тешко уз брдо подупирући се пушкама и најзад се сурвали потпуно клонули, готово бесвесни". Тешко болесних било је око 15.000, али се Крф није могао претворити у огромну болницу. Било је то си-

О страдању српских регрута (Резервна војска) остало је много писаних трагова. Милош Ђурић је забележио тужно укрцавање регрута на брод "Кордову". Уместо "стarih ратника, угледах децу регруте, децу крсташе, последњу одбрану, голобраде младиће... Они који су стајали, ослањали су се на пушку, а они који су лежали непомично, подупирала их је пригрљена пушка..." Када је тих око 2.000 момака стигло на Крф, француски официр их је описао овако: "Тешко је гледати њихове грозничаве очи и аветињски изглед... Војници Шестог батаљона теше их и пазе као своју децу... Умор, фатализам и инерција владају тим младићима". На Крфу и Виду укупно је умрло 5.400 изнемоглих људи, које је песник Милутин Бојић опевао у песми "Плава гробница". ■

Д Е В Е Т Д Е Ц Е Н И Ј А О

КОНАЧНА ОДЛУКА

ВЕЛИЧАНСТВЕНИ ПОВРАТАК

Првих месеци 1916. наступила је сасвим нова ситуација. Територија Србије, с проређеним становништвом, била је у рукама освајача. Српски владар, регент, Влада, већи део народних посланика, за борбу способни војници и на хиљаде цивила, налазили су се у избеглиштву. Највећи број избеглих Срба, углавном војника, налазио се на Крфу (око 140.000) и у Бизерти (око 11.000). Цивилне избеглице су биле пребачене у неколико земаља, а понајвише у градове Француске, Туниса, Алжира и Марока. Око 2.000 болесних лечено је у болницама Француске.

Од почетка рата до избеглиштва, Српска војска је имала близу 400.000 погинулих, али се у иностранству, ипак, нашло око 150.000 људи. Укупан број избеглих достигао је 170.000. Све их је требало одморити и ојачати, а војску поново организовати и опремити. Нови амбијент, острво Крф, постало је привремено политичко средиште Србије, пошто се на њему налазила и до краја рата остала Влада, а уз њу и стране дипломатске мисије. Срби нису прихватили понуду да се Влада смести у град Екс ан Прованс, на југу Француске. Тако су најзначајније државне личности остале са својом војском, у близини својих армија.

Док је у Влади било мањих измена, корените промене учињене су у Врховној команди. Војвода Путник, понајвише због бо-

лести, разрешен је дужности у Скадру, а његово место је преузео генерал Бојовић (званично 12. јануара 1916). Дужности је разрешен и Путников заменик Живко Павловић, а уместо њега именован Петар Пешић. Војвода Мишић је после лечења у Италији и обиласка фронта у Француској, коначно враћен на Крф. Толика померања на војном врху, вероватно су имала "политичку позадину", али досадашња истраживања нису дала одговор какву. Ипак, није спорно, одлучила је воља регента Александра, који се у случају Путника и Павловића "осећао у сенци као врховни командант и владар", сматра историчар А. Митровић. Осим тога, они су пружали подршку Драгутину Димитријевићу, иако нису припадали "Црној руци". У то време "црнорукци" су почели да постављају питање "кривца" за слом одбране, оптужујући Вла-

ду и регента за неспособност. Оправдано или не, смене у Врховној команди су тумачене покушајима регента и тадашње владе "да кривицу са себе пребаце на војску", а све историјске анализе су показале да је питање "кривца" било потпуно безразложно.

Дуго држање војводе Мишића ван командне дужности указује да је и ту постојала нека "позадина". Његова висока самосвест и особина да самостално одлучује изазивали су све веће подозрење регента Александра. Наравно, регент му није заборавио оклевање да изврши заповест о повлачењу кроз Албанију. На то се надовезује и питање "сепаратног мира у случају неуспеха офанзивног удара", за који се залагао војвода Мишић. Шта је у свему томе тачно, још увек није могуће прецизније одговорити.

У условима светског рата који се тада распламсавао и емиграције која је донела веома неизвесну будућност, за Србију је најважније било да се спасене оружане снаге што пре оспособе за повратак на бојиште, показујући тиме да и даље представља војну и политичку чињеницу. Активношћу својих војних и политичких представника, српско вођство је учинило у Паризу, Лондону, Петрограду и на међусавезничкој конференцији у Шантију прве неопходне кораке, стављајући на знање и савезницима и непријатељима да наставља борбу. Једино право средство којим је Србија тада располагала, а које се могло употребити у настојањима да се поново афирмише, била је њена војска.

ПО СТАРОМ УСТРОЈСТВУ

На Крфу је Српска војска била реорганизована, али је у сштини задржала старо устројство и имена јединица која су постала славна. Указом од 27. фебруара 1916. дивизије првог и другог позива су спојене у једну, задржавши обласне називе. Формиране су три армије, а у свакој по две дивизије, један артиљеријски пук и други делови. Пешадијске дивизије су имале по две бригаде од по два пука, укупне јачине око 20.000 људи. У састав Прве армије (командант генерал Васић) ушле су Моравска и Вардорска, у састав Друге армије (командант војвода Степановић) – Шумадијска и Тимочка, а у састав Треће армије (командант генерал Павле Јуришић-Штурм) – Дринска и Дунавска дивизија. Коњичка дивизија је била под Врховном командом. У саставу Друге армије били су херцеговачки, бокељски и црногорски добровољци. Српски ваздухопловци стигли су на Крф без авиона, а у априлу је прва група официра упућена у Француску на обуку у пилотирању.

Врховна команда Француске војске желела је да се српски пукови упућују у Солун појединачно, по мери како буду реоргани-

зовани. Врховни командант Француске војске генерал Жофр настојао је да се што пре ојачају француске и британске снаге код Солуна, ради олакшања савезничке офанзиве на Западном и Источном фронту. Начин укључивања Српске војске у ратне операције није био значајан само с војне већ много више с политичке тачке гледишта. Због тога се Врховна команда Српске војске оправдано успротивила тој идеји, тражећи да се Српска војска "мора борити и као целина и као посебна група армија", да на Солунском фронту мора добити свој одсек операција и да у оквиру општег плана Савезничке команде има самостално командовање. Дакле, желела је да сачува своје национално својство, сопствену егзистенцију, своју аутономију. Поред тога, изразила је жељу да дејствује на операцијском правцу Солун–Водена–Битољ–Скопље, који је био најкраћи пут за повратак у отаџбину. Према очекивању, због таквог српског става, избијали су оштри спорови који су се протезали четири-пет месеци, али су решени на задовољство српске стране. Жофр се на крају приклонио.

У претрпљеном слому Српске војске страдали су оружје и војна опрема. Реорганизацијом и опремањем Српске војске руководила је француска војна мисија генерала Мондезира. Било је договорено да оружје, муницију и логорску опрему даје искључиво Француска, а храну, одело и обућу заједнички Француска и Велика Британија. У логорима су подигнуте пуковске болнице и логорске пољске болнице. На Крф се недељно искрцавао око 4.000 тона разних намирница.

Српска војска је од савезника добила велике количине наоружања. Ту треба поменути 100.000 брзометних пушака, по два митраљеза на батаљон, за сваку дивизију по један дивизион брзометних топова, по два брдска дивизиона топова и по један хаубички дивизион. Пешадија је била опремљена као и Француска војска. Француска је доделила Српској војсци и 25.000 коња и мазги, са потребним колима и приколицама за формирање шест дивизијских ескадрона.

СРПСКА ПУШКА

Изванредан и искусан старешински кадар, проверен у петогодишњем рату, био је велики ослонац за савезнике и Српску војску у целини. Пошто је наоружање било француско, под руководством њихових инструктора, почетком марта, отпочела је обука војника. Када су савладали руковање наоружањем, прешло се на школска гађања, а када је побољшано физичко стање, извођени су дневни и ноћни маршеви. Дабоме, француски

официри су на српски официрски састав преносили искуства из "рововске војне" са Западног фронта, с којим ће се Српска војска суочити на Солунском фронту.

Приликом предаје српских, а пријема француских пушака, било је много дирљивих догађања. Српске пушке (са пет метака) добро су се показале у ратовима од 1912. године, али су због сталне употребе, све до доласка на Крф, биле доста оштећене, једва употребљиве. Из мноштва примера дирљивих опроштаја са српским пушкама ваља поменути пример у батаљону потпуковника Војислава Бумбаширевића. Он је наредио да се цео батаљон построји са српским пушкама. Испред батаљона, у сандуцима, биле су француске пушке. Пре поделе француских, узео је српску пушку и рекао: "Колико нам је славе донела! Она нас је упознала са целим светом. Она нас је уздигла на висину, на коју се није ниједан народ уздигао!" Затим је оставио српску пушку и узео француску, рекавши: "Дај, јуначе, ту пушку (српску), која је цео свет тукла, а ево ти пушка, којом ћеш ослободити своју Отаџбину, своје миле и драге..."

Команда артиљерије прати гађање непријатељевих положаја на Солунском фронту

Иако су били прекаљени у многим борбама, "војницима су текле сузе што се растају од пушке која им је била и отац и мајка, и брат и сестра од 1912. године... Она им је постала саставни део живота. Неки су чак, при предаји, и пољубили нашу пушку... По завршеној замени пушака, батаљон је парадним маршем продефиловао... Ко би рекао да су то они војници који су голи, боси, гладни, жедни и полумртви дошли на Крф..." писао је Тадија Пејовић.

ПУТ У ЛЕГЕНДУ

Бригом савезника, пре свега Француске, Српска војска се на Крфу одморила, опоравила, реорганизовала, наоружала и опремила, па је почетком априла била спремна за пребацивање у Солун. Французи су били импресионирани ванредним борбеним духом српских војника. Генерал Мондезир је известио француску Врховну команду: "Морално стање Српске војске је врло добро. Старешински кадар је солидан и пробран. Целина је снажна и убојита. Ако правац дејства буде Стара Србије, армија ће ватрено ићи у борбу".

И транспорт Српске војске са Крфа у Солун организовала је Француска. Пет француских помоћних крстарица обавило је 15 путовања, а остатак закупљени бродови и два италијанска пловила. Превожење главнине почело је 18. априла. Прво је превезена Прва армија, а онда друге две и Коњичка дивизија, са којом је 17. маја и завршено пребацивање око 127.000 српских војника и официра, који су прикупљени на Халкидици.

На Крфу је остало близу 8.000 болесних и рањених српских војника, око 800 прекобројних официра, Влада и дипломатски кор. Неколико хиљада регрута и питомца остало је у Бизерти. На доњем Вардару налазило се 3.000 српских војни-

ка, оних који су у јесен 1915. године директно одступали у Солун. Према подацима који се сматрају најпоузданијим, укупно бројно стање Српске војске на Солунском фронту било је: 124.200 војника, 6.025 официра, 25.500 коња... Да би се уочи операције обезбедила попуна јединица, од 18.000 добровољаца са 262 официра, формирана је Прва добровољачка дивизија. У логорима на полуострву Халкидици, које су уредили Французи, допуњавано је наоружање и извођена појачана војна обука. Ту се Српска војска припремала да постане ударни део савезничких снага. Време ће показати – она је у томе и успела.

Немачко и бугарско командовање било је изненађено брзом обновом Српске војске и њеним враћањем на ратиште у таквој снази. Да би поткопали њен борбени дух, ширили су лажне вести "да се у окупираној Србији добро живи и да се српски заробљеници ослобађају". Наравно, ти субверзивни покушаји остали су без успеха. Српска војска је била одлучна да настави прекинуту борбу и ослободи своју земљу.

И тако, солунским утврђеним логором, Антанта је, после много натезања, осигурала свој опстанак на Балкану, чиме је у очима света "сачувала нешто од свог престижа", толико компромитованог катастрофом Србије.

Поновна појава српских армија на бојишту није имала само војни већ и политички значај. Светом се брзо пронела вест о томе, па је и непријатељ осећао нелагодност. "Жилави противник, пропагандом проглашен за уништен, показује да и даље постоји". У Бечу су схватили "да неће бити ништа од потпуног уништења српске државе".

На Солунском фронту, наспрам четири противничке армије, Српска војска је заузимала најзначајније положаје, а у моралном смислу била је кичма свих снага. Тако је из највеће катастрофе, коју је српски народ доживео после 1913. године, васкрсла њена војска, поновно препорођена и морално ојачана. "Више није била сила која брани само своју националну слободу него и будућност европске историје", каже академик Милорад Екмечић. То је било више него васкрс једне уништене војске.

За разумевање колективног психолошког и моралног стања, као историјски извор служи песма која је пратила цео овај пут од слома до поновног уласка у борбу, песма пуна тешке носталгије, најчешће испуњена оптимизмом. Певач је из земље "где лимун цвета жут", слао мисли "тамо далеко, где сунце лепше сја", где је његово село... Носталгична песма тужне мелодије завршавала се громким "Живела Србија". ■

Уредник прилога Бранко КОПУНОВИЋ
Аутор текстова Крсман МИЛОШЕВИЋ
Ликовно графички уредник Бранко СИЉЕВСКИ